

Examen HAVO

2012

tijdvak 1  
maandag 21 mei  
9.00 - 12.00 uur

**geschiedenis (pilot)**

Dit examen bestaat uit 30 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 78 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring of uitleg gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring of uitleg ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

## Door de tijd heen

---

De volgende historische gebeurtenissen hebben te maken met de Olympische Spelen en staan in willekeurige volgorde:

- 1 Tijdens de Olympische Spelen in Berlijn won de zwarte Amerikaanse atleet Jesse Owens vier gouden medailles. Volgens een mythe liep de nationaalsocialistische rijkskanselier weg zodat hij de winnaar niet hoefde te feliciteren.
- 2 De christelijke keizer Theodosius verbood het houden van de Olympische Spelen om op deze wijze te breken met de oude Griekse godencultus.
- 3 Tijdens de Peleponnesische oorlog tussen verschillende stadstaten werden de sporters uit Sparta niet toegelaten tot de Olympische Spelen.
- 4 De Olympische Spelen vonden onder invloed van het opkomend nationalisme opnieuw plaats in Griekenland.
- 5 Tijdens de Renaissance organiseerde advocaat Robert Dover 'Olimpick Games' in de Cotswolds in Engeland.
- 6 Miljoenen inwoners van de 197 deelnemende landen bekeken via een satellietverbinding live op tv de openingsceremonie van de Olympische Spelen in Atlanta (Verenigde Staten).

- 2p 1 Zet deze zes historische gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

## Prehistorie en oudheid

---

Twee gegevens:

- 1 De eerste landbouwsamenlevingen in Nederland ontwikkelden zich omstreeks 5.000 v. Chr. op de hoge zandgronden in Drenthe en Limburg.
- 2 De meeste prehistorische archeologische vondsten zijn gedaan in Drenthe en Limburg.

2p **2** Geef een historische verklaring voor het verband tussen beide gegevens.

*Gebruik bron 1.*

De verdeling van ambten zoals in de bron wordt beschreven, laat zien dat de politieke rol van de burgers in de Griekse stadstaten kan verschillen.

4p **3** Leg dit met twee van de door Aristoteles genoemde regeringsvormen uit.

*Gebruik bron 2.*

De visie van Galenus op de Grieken en zijn visie op de Germanen passen bij de tijd waarin hij leefde.

2p **4** Geef voor beide visies een verklaring.

In een serie wetten uit ca. 389-391 bepaalde de Romeinse keizer Theodosius onder andere dat:

- a heidense feesten die niet in christelijke feestdagen veranderden gewone werkdagen werden;
- b niemand naar de heidense heiligdommen mocht gaan;
- c de gesloten tempels werden omgebouwd tot kerken.

Bij deze maatregelen passen twee uitspraken:

- 1 Met de invoering van het christendom als staatsgodsdienst in het Romeinse Rijk was er sprake van religieuze continuïteit.
- 2 De wetten van Theodosius waren bedoeld om zijn macht in het instabiele Romeinse Rijk te verstevigen.

4p **5** Leg beide uitspraken uit met de maatregelen van Theodosius.

## Prehistorie en oudheid

---

### bron 1

De Griekse filosoof Aristoteles (384 v. Chr.-322 v. Chr.) noemt in zijn boek *Retorica* vier verschillende staatsvormen:

De democratie (...) is een staatsvorm waarin men de ambten onder elkaar verdeelt bij loting, een oligarchie is een staatsvorm waar men hetzelfde doet op basis van het vermogen, in een aristocratie gebeurt dit overeenkomstig iemands opvoeding. En met 'opvoeding' bedoel ik een opvoeding die door de wettelijke traditie vastgelegd is. Inderdaad, in een aristocratisch bestel is de macht in handen van wie trouw gebleven is aan de wettelijke instellingen. Het kan niet anders dan dat zij als de elite beschouwd worden en daaraan ontleent deze staatsvorm zijn naam. De alleenheerschappij ten slotte is, zoals het woord het zegt, een staatsvorm waarin één persoon het centraal gezag uitoefent over allen. En van de alleenheerschappijen is een koningschap onderworpen aan een zekere wetmatigheid, terwijl de onbeperkte alleenheerschappij een tirannie is.

### bron 2

De Grieks-Romeinse arts Galenus leeft van 129 tot 210 na Chr. Hij schrijft in één van zijn boeken over geneeskunst:

Ik schrijf dit noch voor de Germanen, noch voor andere wilde en barbaarse mensen maar voor Grieken en voor diegenen die weliswaar als barbaren zijn geboren maar de gewoonten van de Grieken nastreven.

## De middeleeuwen

---

*Gebruik bron 3.*

Sommige historici denken dat Alfred met de stichting van dit klooster een politiek motief kan hebben gehad.

- 2p **6** Beredeneer met de bron welk motief dat kan zijn geweest.

Willem van Normandië viel in 1066 Engeland binnen. Na de verovering van Engeland werd hij koning. Hij voerde verschillende maatregelen in, zoals:

- 1 zijn vazallen kregen een stuk land in Engeland en
- 2 het *Domesday Book* werd opgesteld, waarin hij onder andere liet optekenen hoeveel land een heer in leen had en hoeveel mensen er woonden, zodat hij er belasting over kon heffen.

- 4p **7** Leg uit dat:

- een van deze maatregelen past bij een kenmerkend aspect van de vroege middeleeuwen en
- de andere maatregel past bij een kenmerkend aspect van de late middeleeuwen.

Hieronder staan drie boeken van geleerden uit de klassieke oudheid:

- 1 *De Meteorologica* van Aristoteles, een werk over aardwetenschappen, astronomie en meteorologie.
- 2 *Enneaden* van Plotinus, een religieus-filosofisch werk waarin het Ene, de geest en de wereldziel, centraal staat.
- 3 *Over de afmetingen en afstanden van de Zon en de Maan*, van Aristarchus van Samos.

- 2p **8** Leg uit waardoor in de middeleeuwen in West-Europa de *Enneaden* vaker bewaard is gebleven.

In de late middeleeuwen werden meer teksten uit de klassieke oudheid in West-Europa bekend.

- 2p **9** Geef daarvoor een verklaring.

*Gebruik bron 4.*

- 2p **10** Leg uit dat deze bron kan worden beschouwd als een betrouwbare bron over het vertrek van de gebroeders Vivaldi.

*Gebruik bron 4.*

Sommige historici zien de gebroeders Vivaldi als voorlopers van de Europese expansie in de zestiende eeuw.

- 2p **11** Leg met de bron uit hoe deze historici tot deze opvatting komen.

## De middeleeuwen

---

### bron 3

Het onderstaande fragment is afkomstig uit een biografie over het leven van koning Alfred (849-899) van Engeland, omstreeks 893 geschreven door zijn vertrouweling bisschop Asser:

Koning Alfred gaf opdracht tot het bouwen van een ander klooster bij de oostelijke poort van Shaftesbury als een verblijfplaats voor nonnen. Als abdis<sup>1</sup> stelde hij zijn eigen dochter Aethelgifu aan, een maagd die aan God was gewijd. In het klooster leefden veel andere voorname nonnen met haar; ze dienden er God door het kloosterleven. Alfred schonk aan dit klooster landgoederen en allerlei rijkdommen.

noot 1 abdis = hoofd van een vrouwenklooster

### bron 4

Jacopo Doria, inwoner van de Italiaanse havenstad Genua, houdt in zijn annalen (jaarboeken) belangrijke gebeurtenissen uit zijn tijd bij. Dit werk is de oudste bron die melding maakt van de reis van de gebroeders Vivaldi. Andere middeleeuwse bronnen die over de reis vertellen, wisten ervan dankzij Doria's annalen. Over het jaar 1291 schrijft hij:

In hetzelfde jaar begonnen Theodisio Doria, Ugolino Vivaldi en diens broer samen met enige andere burgers van Genua aan de voorbereiding van een tocht die tot dan niemand anders had proberen te ondernemen. Ze rustten zo goed mogelijk twee schepen uit, laadden die vol met levensmiddelen, water en andere benodigdheden en stuurden ze in de maand mei in de richting van de Straat van Gibraltar, opdat ze over de oceaan naar Indië zouden varen om daar nuttige koopwaar vandaan te halen. Beide broers Vivaldi gingen persoonlijk mee, evenals twee franciscaner broeders. Iedereen die het zag of ervan hoorde, vond dit zeer opmerkelijk. Nadat ze de plek die Gozora (Kaap Chaunar in het zuiden van Marokko) wordt genoemd hadden gepasseerd, heeft men niets meer van hen vernomen. Moge God hen beschermen en hen veilig en ongedeerd thuis brengen.

## Door de tijd heen

---

*Gebruik bron 5, 6 en 7.*

Deze drie kaarten kunnen elk gebruikt worden om een kenmerkend aspect van de tijd waarin de kaart gemaakt is te illustreren.

3p **12** Toon dit bij elke kaart aan.

Kaarten worden vaak vervaardigd in opdracht van machthebbers.

2p **13** Noem een economisch en een politiek motief van deze machthebbers.

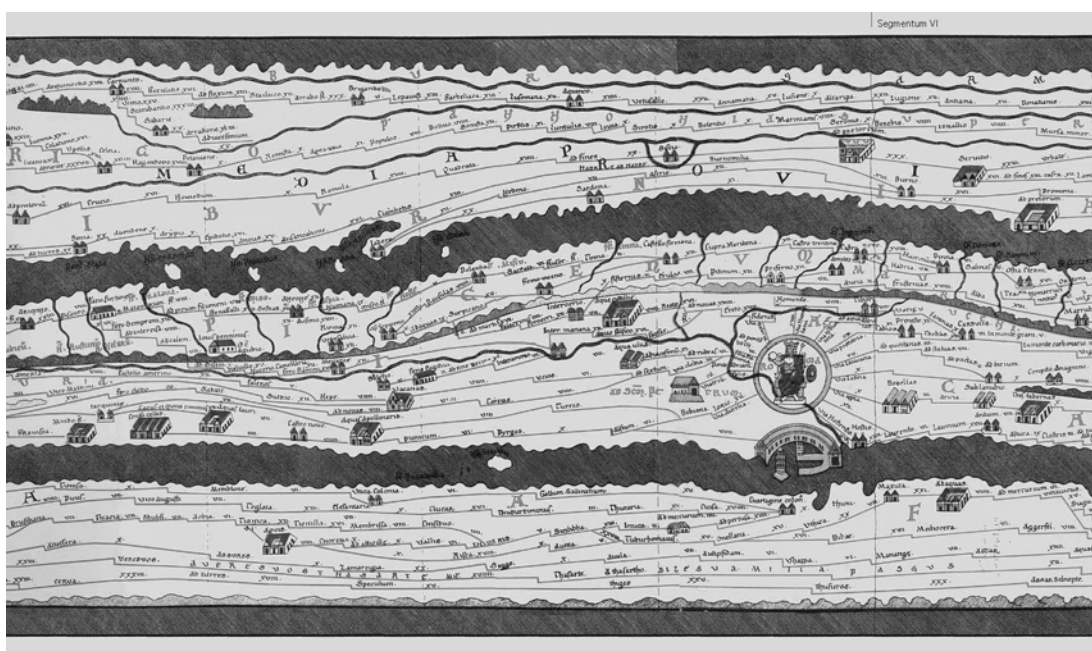


## Door de tijd heen

Bron 5, 6 en 7 zijn afbeeldingen van kaarten uit verschillende tijden en horen bij elkaar.

### bron 5

Een klein deel van de *Tabula Peutingeriana*, een wegenkaart van het Romeinse imperium uit de derde eeuw. Het document, dat bijna zeven meter lang is, toont het netwerk van Romeinse hoofdwegen tot in Spanje, Engeland en Noord-Afrika met de stad Rome als middelpunt. Op de wegen is aangegeven hoever je in één dag kunt reizen



### bron 6

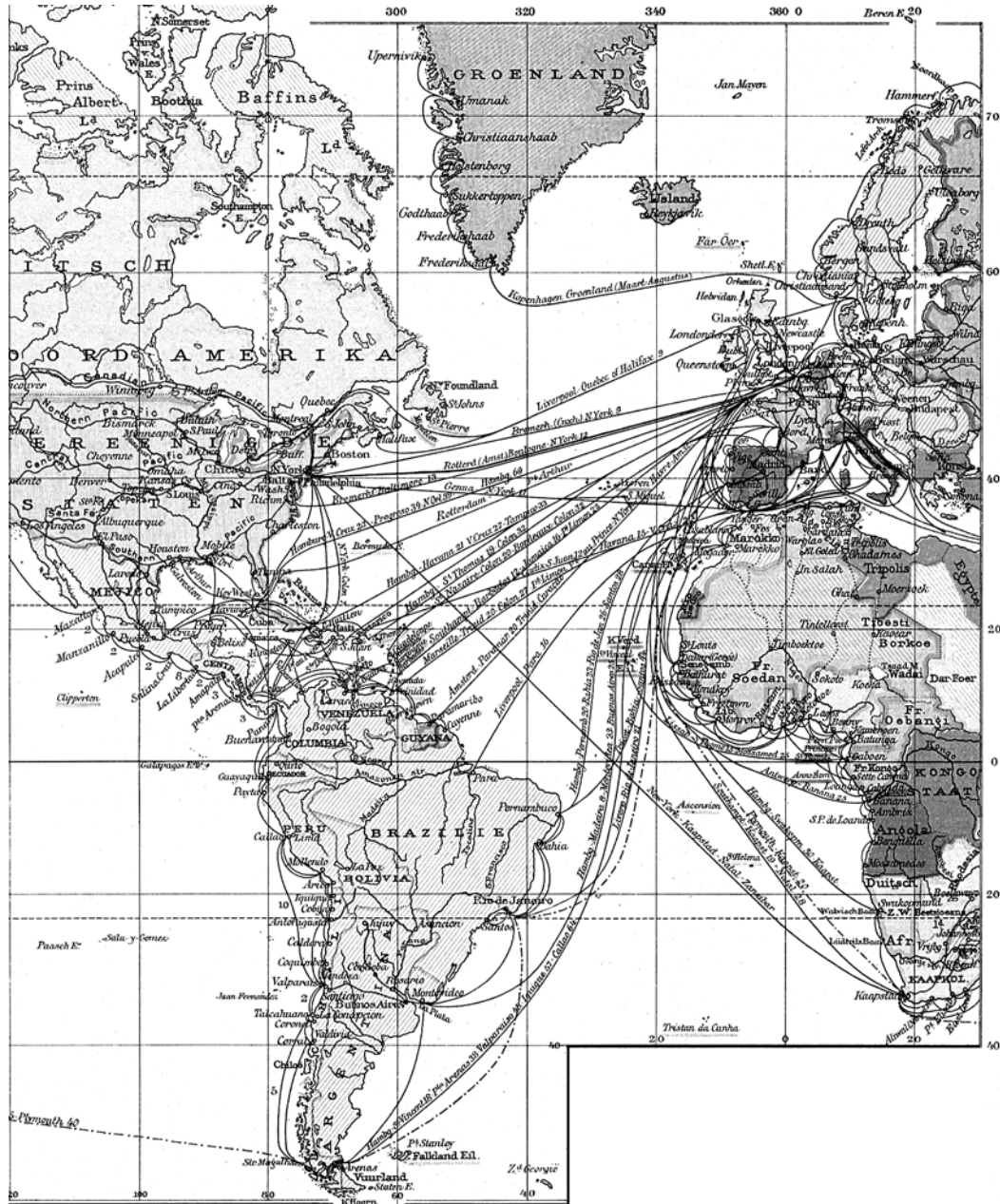
Een wereldkaart uit 1507 van Martin Waldseemüller





bron 7

Kaart uit 1902 met de belangrijkste scheepvaartlijnen en spoorwegverbindingen



## Vroegmoderne tijd

---

*Gebruik bron 8.*

Deze bron illustreert enkele kenmerkende aspecten van de zeventiende eeuw.

- 4p **14** Noem twee van die aspecten en leg per aspect uit waardoor het schilderij hier een goede illustratie van is.

*Gebruik bron 8.*

Op basis van deze bron zou je kunnen concluderen dat Batavia in de zeventiende eeuw een multiculturele samenleving is.

- 2p **15** Geef aan waardoor:
- de bron deze conclusie lijkt te ondersteunen maar
  - je deze conclusie toch niet mag trekken op grond van deze bron.

*Gebruik bron 9.*

Een bewering:

De Saint-Simon beschrijft hier het hof van een absoluut vorst die vanuit *politieke motieven* zijn adel verplicht zich te laten vermaken aan het hof in Versailles.

- 2p **16** Ondersteun deze bewering door aan te geven:
- waarin het absolutisme van Lodewijk XIV in de bron naar voren komt en
  - welk politiek motief de koning heeft om de adel aan zijn hof te binden.

*Gebruik bron 9.*

Twee gegevens:

- 1 Voor zijn memoires baseert De Saint-Simon zich op zijn eigen dagboek en op de dagboeken van twee andere edelen die aan het hof verbleven.
- 2 De hertog De Saint-Simon beschrijft in zijn dagboeken zijn afkeer van het frivole gedrag aan het Franse hof in Versailles.

- 2p **17** Gebruik beide gegevens om de betrouwbaarheid van deze bron bij een onderzoek naar het Franse hofleven in die tijd te bepalen.

De filosoof Voltaire (1694-1778) was deïst, wat inhield dat hij geloofde dat God, als een horlogemaker, het universum geschapen had als een klok. Deze klok is door God op gang gebracht, waarna het universum zichzelf volgens de natuurwetten zou blijven voortbewegen.

- 2p **18** Leg uit dat dit deïsme past bij de Verlichting.

## Vroegmoderne tijd

---

### bron 8

Schilderij van J.J. Coeman uit 1665 van Pieter Cnoll met zijn vrouw Cornelia, hun dochters en hun Javaanse bedienden



### Toelichting:

Pieter Cnoll was tussen 1663 en 1676 opperkoopman van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in Batavia (Jakarta in het huidige Indonesië). Zijn vrouw Cornelia was de dochter van een VOC-koopman en een Japanse vrouw.

**bron 9**

Louis de Rouvroy, hertog De Saint-Simon (1675-1755), is een hoge edelman aan het hof (van de absolute vorst) koning Lodewijk XIV van Frankrijk. Hij houdt dagboeken bij van zijn belevenissen aan het hof in Versailles. Op grond van zijn dagboeken schrijft hij later zijn *Memoires*. Over het jaar 1692 schrijft hij:

Voordat de koning aan tafel ging, tussen zeven en tien uur, was er een toeloop van het hele hof in de staatsievertrekken van een van de salons aan het eind van de spiegelzaal. Eerst was er muziek en daarna stonden er in alle vertrekken tafels klaar voor alle soorten spelletjes. Een tafel voor lanskenet (een kaartspel), een biljart, kortom, iedereen kon vrijelijk een partijtje spelen met wie hij maar wilde en kon meer tafels laten komen als ze allemaal bezet waren.

Achter de biljartzaal was een vertrek waar verfrissingen stonden opgediend, overal was volop licht.

Toen deze gewoonte nog nieuw was, verscheen de koning zelf ook nog aan de speeltafels. Maar hij liet zichzelf allang niet meer zien, hoewel hij wenste dat de rest van het hof trouw verscheen. Iedereen stroomde toe om hem te behagen.

Hijzelf liet zich 's avonds bij Madame de Maintenon (zijn tweede vrouw) door de verschillende ministers, de een na de ander, verslag van zaken uitbrengen.

## Moderne tijd

---

*Gebruik bron 10.*

- 2p **19** Verklaar de opvatting over slavernij van George Fitzhugh vanuit zijn achtergrond.

*Gebruik bron 10.*

De opvattingen van Fitzhugh zullen voor een abolitionist onaanvaardbaar zijn geweest, terwijl een socialist in die tijd zich kan hebben herkend in deze opvattingen.

- 4p **20** Verklaar het standpunt van beide groepen, telkens met een voorbeeld uit de bron.

*Gebruik bron 11.*

Aan de hand van deze grafiek kun je de conclusie trekken dat in Groot-Britannië de Industriële Revolutie zich voltrekt tussen 1830 en 1840.

- 2p **21** Toon dit met de grafiek aan.

De periode 1880-1920 wordt wel de periode van het Modern Imperialisme genoemd.

- 2p **22** Geef een economische verklaring voor het ontstaan van het Modern Imperialisme. Ondersteun je verklaring met een historisch voorbeeld.

*Gebruik bron 12.*

Een bewering:

Een wereldoorlog heeft ook invloed op neutrale landen. Dit blijkt uit de verandering in het beleid van de Nederlandse regering tijdens de Eerste Wereldoorlog.

- 2p **23** Noem de verandering die uit het affiche kan worden afgeleid en geef aan waardoor die verandering nodig is.

*Gebruik bron 13.*

Stel: Je doet onderzoek naar de gevolgen van de crisis in de jaren 1930 en je vindt deze bron. Je komt tot drie overwegingen:

Voor je onderzoek is deze bron:

- 1 betrouwbaar, want het is een foto;
- 2 bruikbaar, want de man op de foto is bekend;
- 3 representatief, want de man op de foto is keurig gekleed.

- 6p **24** Geef per overweging aan waarom deze juist of onjuist is.

*Gebruik bron 14.*

Uit deze bron kun je concluderen dat Joseph Roth:

- 1 een oorzaak van het succes van het nationaalsocialisme in Duitsland beschrijft en
- 2 beschrijft dat Duitsland in 1934 op weg is een totalitaire samenleving te worden.

- 2p **25** Ondersteun beide conclusies.

*Gebruik bron 15.*

Joodse Nederlanders krijgen in eerste instantie Winterhulp maar worden hier later van uitgesloten.

- 2p **26** Leg uit dat deze uitsluiting in strijd is met de statuten van de Winterhulp maar wel past bij het beleid van de Duitse bezetter.

*Gebruik bron 16.*

In deze prent geeft tekenaar Leo Jordaan een mening over de Winterhulp.

- 3p **27** Leg met twee elementen uit zijn tekening uit, welke mening Jordaan hier weergeeft.

Indonesië was een kolonie van Nederland. In augustus 1945 riep Soekarno in Indonesië de onafhankelijkheid uit. Nadat hij in 1946 op Java een communistische opstand heeft neergeslagen, besloten de Verenigde Staten hem te steunen in zijn verzet tegen Nederland.

- 2p **28** Geef hiervoor een verklaring vanuit de internationale verhoudingen op dat moment.

*Gebruik bron 17.*

In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw verandert de Nederlandse samenleving. Die verandering houdt onder andere verband met:

- 1 de toenemende ontkerkelijkheid en
- 2 de toenemende welvaart.

- 4p **29** Leg voor beide verbanden uit:
- dat dit leidt tot maatschappelijke verandering en
  - (met de bron) hoe hierdoor het leven van jongeren in de jaren zeventig vaak verschilt van de jeugd van mevrouw Otterloo in de jaren vijftig.

Het eerste Eurovisie Songfestival vond plaats in 1956. België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland, West-Duitsland en Zwitserland deden ieder met twee liedjes mee, gezongen in de eigen taal.

- 2p **30** Geef aan:
- welke politieke ontwikkeling uit de tweede helft van de twintigste eeuw door het Eurovisie Songfestival werd ondersteund en
  - waardoor dit Songfestival hieraan kon bijdragen.



## Moderne tijd

---

### bron 10

George Fitzhugh (1806-1881) is plantage-eigenaar in het zuiden van de Verenigde Staten. In zijn boek *Cannibals All!* uit 1857 schrijft hij:

De negerslaven van het Zuiden zijn de gelukkigste en in zekere zin de vrijste mensen van de wereld. De kinderen en de oude mensen en zwakken werken in het geheel niet en toch wordt voor hen voorzien in al de gemakken en noden van het leven. Ze genieten vrijheid, omdat ze noch door zorgen noch door arbeid worden onderdrukt. De vrouwen doen weinig zwaar werk en worden door hun meesters beschermd tegen het despotisme van hun mannen.

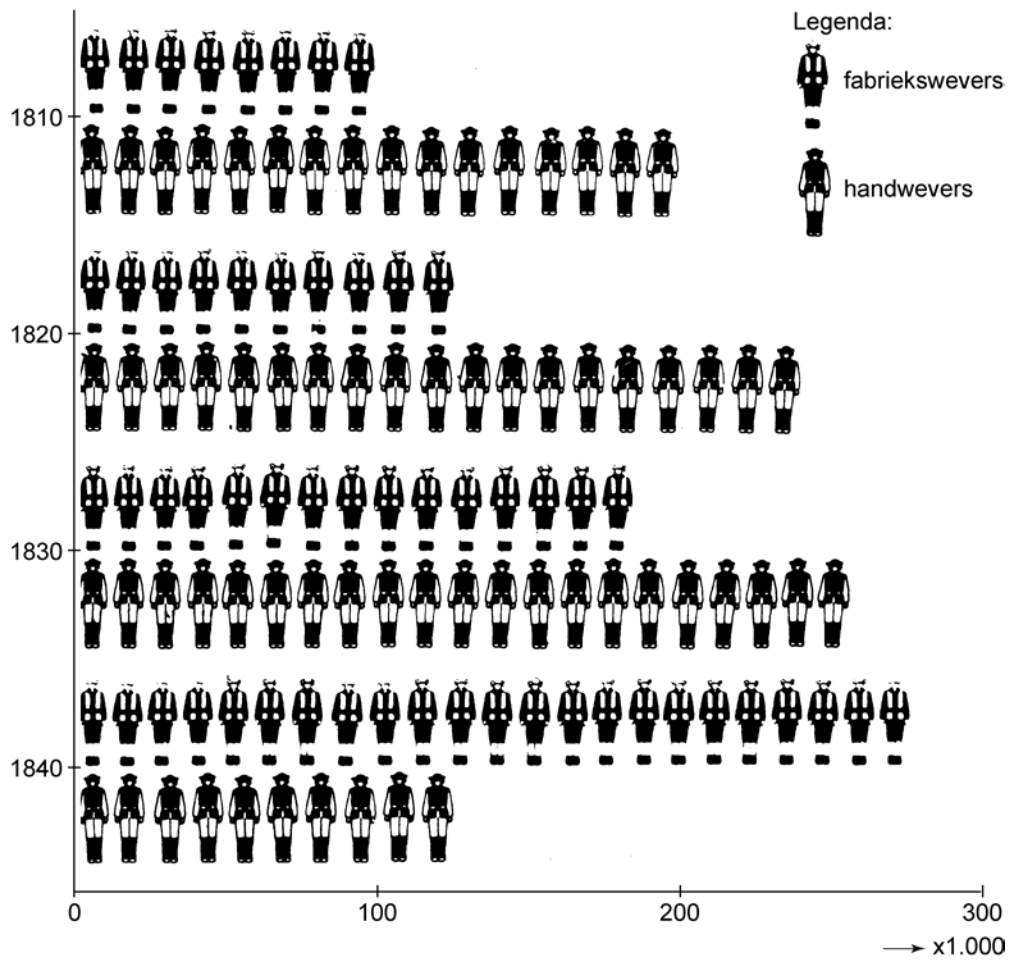
De negermannen en flinke jongens werken gemiddeld, bij goed weer, niet meer dan negen uur per dag. Wat ze over hebben aan tijd wordt doorgebracht in volmaakte zorgeloosheid. Bovendien hebben zij hun zondagen en vakanties.

Wij weten niet of de *vrije* arbeiders ooit slapen. Zij zijn dwazen als ze het doen; want terwijl ze slapen bedenkt de slimme en waakzame kapitalist middelen om hen te vangen en te exploiteren. De vrije arbeider moet werken of verhongeren. Hij is meer slaaf dan de neger, want hij werkt langer en harder voor minder loon dan de slaaf en heeft geen vakantie, want de zorgen des levens beginnen voor hem als de arbeid eindigt. Hij heeft geen vrijheid en geen enkel recht.



**bron 11**

Beeldgrafiek van het aantal hand- en fabriekswevers in de katoenindustrie in Groot-Brittannië, 1810-1840 (in duizendtallen)



**bron 12**

Een Nederlands affiche gemaakt tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918



Vertaling tekst in de prent:

Landbouwers, gij alleen kunt de hongersnood buiten de grenzen houden. Levert uw koren aan de regering.

Toelichting:

Nederland was neutraal tijdens de Eerste Wereldoorlog.

**bron 13**

Een foto van een werkzoekende man in Deventer, omstreeks 1935



Tekst op het bord:

"Wie helpt mij aan werk, onverschillig wat. Ik ben bekend met banketbakken, en ben een beschaafd en goed verkoper. Gerards, Binnenweg, Twello."

**bron 14**

Op 6 juli 1934 verschijnt in het *Pariser Tageblatt* een artikel van de Oostenrijkse schrijver Joseph Roth. De titel is: "Het Derde Rijk, filiaal van de hel op aarde". Het artikel beschrijft de nationaalsocialistische heerschappij in Duitsland:

Sinds zeventien maanden zijn wij eraan gewend geraakt dat er in Duitsland meer bloed wordt vergoten dan de kranten drukinkt hebben om hierover te berichten. Het is waarschijnlijk dat de baas van de Duitse drukinkt, minister Goebbels, meer lijken op zijn geweten heeft dan hij journalisten tot zijn beschikking heeft, met het doel het grootste gedeelte van de doden dood te zwijgen. Want men weet dat de taak van de Duitse pers er in bestaat niet de feiten openbaar te maken maar ze te verheimelijken; en niet alleen leugens te verspreiden maar ze te suggereren. Nog nimmer sinds er op deze aarde wordt gelogen, heeft een leugenaar zoveel sterke luidsprekers tot zijn beschikking gehad. Maar ook nog nimmer werd het deel der wereld, dat nog niet in de nacht der dictaturen is verzonken, dermate verblind door de rode hellegloed van de leugen, versuft en verdoofd door het gebrul van de leugen als heden.

**bron 15**

In 1940 richt de Duitse bezetter de Winterhulp op, die geld inzamelt onder de Nederlandse bevolking. Artikel 2 van de statuten van de Winterhulp luidt:

Het is de taak der Stichting om de in het bezette Nederlandse gebied levende behoeftige Nederlandse staatsburgers zonder aanzien des persoons hulp en ondersteuning te verschaffen.



**bron 16**

Een prent van Leo Jordaan, getekend tijdens de Duitse bezetting van Nederland, met als titel: *Een les in weldadigheid*



Tekst in de prent:

Op de auto's staat: "naar Duitsland".

Op de zakken staat: "thee, koffie, suiker, tabak, textiel, kleding, grondstoffen, voedsel, goud".

Op de collectebus staat: "Winterhulp".

**bron 17**

In *de Volkskrant* van 24 december 2004 vertelt mevrouw J. van Otterloo over haar jeugd in Rotterdam in de jaren vijftig van de twintigste eeuw:

Dansles was zondig. Daar ging ik eerst niet heen en later heel stiekem. Ik mocht niet naar de bioscoop. Mijn ouders bewaakten me. Soms brachten jongens mij 's avonds naar huis. Mijn vader gooide dan een emmer water uit het raam. Ik kwam eens met een schoolvriendje thuis. Mijn moeder stond met de jas aan om naar de groenteman te gaan. Die deed ze weer uit want we konden natuurlijk niet alleen in huis zijn. Na de christelijke lagere school ging ik naar de christelijke MMS (middelbare meisjesschool, vergelijkbaar met de havo). Mijn moeder had besloten dat dit leuk voor me was. Ik zou dan later, als ik trouwde, overal over mee kunnen praten. Als leerling van de MMS, en zelfs toen ik daarna op de Gereformeerde Kweekschool zat, moest ik 's avonds om tien uur thuis zijn. Kwam ik te laat dan volgde een week huisarrest.

---

**Bronvermelding**

*Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.*